

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Κάθε τέλος είθισται να σηματοδοτεί μια νέα αρχή. Έτσι και το τέλος των ψευδαισθήσεων μπορεί να συνοδεύεται από την απαρχή μιας νέας συνειδητοποίησης. Η βαθιά διαλεκτική σκέψη του Αντρέας Ρέκβιτς δεν μας αφήνει μόνους και μόνες με την κρίση ενός ολόκληρου παραδείγματος πολιτικής και κοινωνικής οργάνωσης, ούτε με τις ψευδαισθήσεις με τις οποίες αυτό επενδύθηκε. Μέσα από διαφορετικά και κάποιες φορές συνδυαστικά σενάρια, επιχειρεί να φανταστεί ποιες μπορεί να είναι οι προϋποθέσεις και οι συνέπειες αυτής της συνειδητοποίησης, παρεμβαίνοντας έτσι με υποδειγματικό τρόπο στην πολιτική πρακτική των κοινωνιών της ύστερης νεωτερικότητας. Δεν είναι άλλωστε τυχαία η πυκνή παρουσία του συγγραφέα στη δημόσια σφαίρα της χώρας του, η μετάφραση των βιβλίων του σε πολλές γλώσσες και γενικότερα η επιδραστικότητα της σκέψης του εντός και κυρίως εκτός του ακαδημαϊκού χώρου.

Παρότι διεισδυτική και διορατική, η κοινωνιολογική ματιά του Ρέκβιτς αναγνωρίζει τους περιορισμούς της. Η χρονική υστέρηση μεταξύ του τέλους των ψευδαισθήσεων και της σταθεροποίησης ενός νέου παραδείγματος (κατά τη λογική των επιστημονικών παραδειγμάτων του Τόμας Κουν) δεν μπορεί να αποτιμηθεί σε ενεστώτα χρόνο, παρά μόνον *a posteriori*. Αναμφίβολα η ψευδαισθηση γύρω από την υποτιθέμενα αέναη δυνατότητα των κοινωνιών της ύστερης

νεωτερικότητας να δυναμικοποιούνται και ταυτόχρονα να βρίσκουν το αναγκαίο σημείο ισορροπίας, ώστε να αναπαράγονται χωρίς να καταρρέουν από τις αντιφάσεις τους, είναι ήδη σε αποδρομή (μια έστω επιπόλαιη ματιά στη συζήτηση για τις ανισότητες ή την κλιματική κρίση αρκεί). Τούτο όμως δεν σημαίνει ότι στη θέση των κορεσμένων ψευδαισθήσεων αρθρώνεται μια νέα συλλογική συνείδηση. Με άλλα λόγια, ο κύκλος κάθε άλλο παρά έχει κλείσει, και μάλιστα είναι αβέβαιο εάν θα προκύψει κάποιου είδους κλείσιμο και πότε. Το καλύτερο ίσως που έχουμε να κάνουμε ως κοινωνικοί επιστήμονες, αλλά και ως ενεργοί πολίτες, είναι να στοχαζόμαστε πάνω στις προϋποθέσεις μιας τέτοιας αλληλουχίας (σύμφωνα με την πραξολογική θεώρηση του Ρέκβιτς, αυτό δεν μπορεί παρά να συνυφάνεται με το πράττειν) και ταυτόχρονα να αντέχουμε την αδυνατότητά της.

Σε αυτό το στοίχημα θα έλεγα ότι έχουμε δύο σημαντικούς συμμάχους: τη θεωρία της νεωτερικής κοινωνίας αφενός, την κριτική ανάλυση αφετέρου. Η θεωρία της νεωτερικής κοινωνίας, η μεγαλύτερη και πιο κρίσιμη περιοχή εντός της θεωρίας της κοινωνίας (*Gesellschaftstheorie*), είναι η θεωρία για συγκεκριμένες κοινωνίες, τις νεωτερικές. Ειδικότερα μελετά τις κοινωνίες της αστικής ή πρώιμης νεωτερικότητας, τις κοινωνίες της κλασικής ή βιομηχανικής νεωτερικότητας και τις κοινωνίες της ύστερης νεωτερικότητας. Γενικά, η θεωρία της κοινωνίας θέτει το ερώτημα του πώς υπάρχουν συγκεκριμένες κοινωνίες σε συγκεκριμένο χωροχρόνο. Όπως σημειώνει ο Ρέκβιτς σε ένα πιο πρόσφατο κείμενό του,¹ η θεωρία της κοινωνίας θέτει ερωτήματα που αξιώνουν γενικευτικότητα για ιστορικά όμως συγκεκριμένες οντότητες, σε αντίθεση με την κοινωνική θεωρία (*Sozialtheorie*), η οποία, θέτοντας το πρωταρχικό ερώτημα τι είναι το κοινωνικό, επεκτείνει τη ματιά της σε ολόκληρη την επικράτεια της ανθρώπινης πρακτικής. Το βασικό καθή-

1. Andreas Reckwitz, Hartmut Rosa, *Late Modernity in Crisis*, Polity Press, Κέμπριτζ 2023, σελ. 11-26.

κον της σύγχρονης κοινωνιολογίας, λέει απερίφραστα ο Γερμανός στοχαστής, είναι να συνεχίσει να ξετυλίγει με τόλμη τον μίτο των κλασικών –Μαρξ, Βέμπερ, Ντιρκέμ, Ζίμελ– συνεχίζοντας την προσπάθειά τους να αποκωδικοποιήσουν τη νεωτερικότητα, να βρουν τι είναι μοντέρνο σε αυτήν, να αλλάξουν το εδώ και το τώρα.

Προσωπικά, ανήκω σε μια γενιά κοινωνικών επιστημόνων που γαλουχήθηκαν με τη βεβαιότητα ότι οι μεγάλες αφηγήσεις έχουν παρέλθει οριστικά ως εργαλεία ανάλυσης του κοινωνικού και των μορφών που μπορεί να πάρει μετά το τέλος της βιομηχανικής νεωτερικότητας, τόσο στην καπιταλιστική όσο και στη σοσιαλιστική/κομμουνιστική της εκδοχή.² Έχοντας πια μια καλύτερη εικόνα των ευρωπαϊκών θεσμικών τόπων όπου θεραπεύονται τα ποικίλα αντικείμενα των κοινωνικών επιστημών, καταλαβαίνω ότι η προτροπή του Ρέκβιτς, που θα τη συνόψιζα στο να μην υποχωρήσουμε μπροστά στην επιθυμία για μεγάλα θεωρητικά σχήματα, ηχεί παράδοξα. Όλα φαίνεται να είναι οργανωμένα για να αποτρέπουν τις μεγάλες συνθέσεις. Το πιο γνωστό ίσως παράδειγμα στους ακαδημαϊκούς κύκλους είναι η προτίμηση για επιστημονικά άρθρα έναντι μονογραφιών, ενώ εξίσου εχθρική προς τα φιλόδοξα θεωρητικά σχήματα είναι η έρευνα μέσα από χρηματοδοτούμενα, ανταγωνιστικά προγράμματα, που κατά κανόνα «πνίγουν» την επιθυμία για αυτοσχεδιασμό και θεωρητικό-εννοιολογικό πειραματισμό, στο όνομα μάλιστα της καινοτομίας.

Και στις δύο περιπτώσεις, η σύγχρονη θεσμική αρχιτεκτονική των επιστημονικών ιδρυμάτων καλλιεργεί ένα έδαφος μάλλον αφιλόξενο για το θεωρείν, ένα έδαφος που φτωχαίνει διαρκώς κάτω από

2. Η εγκατάλειψη των μεγάλων αφηγήσεων, τουλάχιστον για την ευρωπαϊκή κοινωνιολογία, όπως και η σχετική απαξίωση των απαιτητικών και χρονοβόρων θεωρητικών συνθέσεων, σχετίζεται μεταξύ άλλων και με τη σταδιακή παρακμή του μοντέλου του/της μονήρους κοινωνιολόγου με τις ισχυρές ηθικές, δεοντολογικές και επιστημολογικές δεσμεύσεις. Βλ. Alexandros Kyrtis, Sokratis Koniordos, *Routledge Handbook of European Sociology*, Routledge, Λονδίνο 2014, σελ. 8-9.

επιταγές τύπου *publish or perish*.³ Τούτο φυσικά δεν σημαίνει ότι έχει σταματήσει η παραγωγή θεωρίας *in toto*, ή ότι δεν υπάρχουν παράθυρα ευκαιρίας για έναν αντιουσιοκρατικό θεωρητικό στοχασμό, δηλαδή έναν στοχασμό που παίρνει στα σοβαρά την υπόσχεση της καθολικότητας, διαγράφοντας ασύμπτωτες τροχιές προς αυτήν (όχι αξιώνοντας, αλλά *πράττοντας προς την καθολικότητα – doing universality*, για να χρησιμοποιήσουμε τη διατύπωση του Ρέκβιτς). Εξάλλου, δεν θα πρέπει να μας διαφεύγει ότι η ίδια η μετάφραση και γενικότερα η διάχυση του έργου του Γερμανού θεωρητικού έχει λάβει την υποστήριξη του Γερμανικού Ιδρύματος Ερευνών (βραβείο Λάιμπνιτς – 2019). Φαίνεται όμως πως τα παράθυρα αυτά ανοίγουν ολοένα και πιο δύσκολα.

Παραδόξως, η μεροληψία των ακαδημαϊκών θεσμών εις βάρος των μεγάλων θεωρητικών συνθέσεων έρχεται σε αντίθεση με τη ζήτηση που υπάρχει για συνολικότερες και πιο σφαιρικές θεωρήσεις της φύσης, του ανθρώπου και της κοινωνίας από μη ακαδημαϊκά κοινά. Σε μια πιο πρόσφατη συμβολή του ο Ρέκβιτς αναφέρεται στη δίψα του κοινού για καθολικές θεωρήσεις, φέρνοντας ως παράδειγμα την εξαιρετική δημοφιλία των βιβλίων του Γιουβάλ Νόα Χαράρι που εγγράφονται στο παράδειγμα «Big History», πηγαίνοντας πίσω στις απαρχές της ζωής στη γη. Κατ' αναλογία, το εγχείρημα του Τομά Πικετί να ανιχνεύσει την ιστορία των ανισοτήτων, ξεκινώντας από το 1700 για να φτάσει στον 21ο αιώνα, κάθε άλλο παρά αποθάρρυνε το ευρύ αναγνωστικό κοινό. Ανάλογες ευαισθησίες για έργα που δίνουν μια πιο διευρυμένη οπτική της κοινωνικής εμπειρίας διακρίνει κανείς και στην εγχώρια αγορά του βιβλίου.⁴ Πέραν της

3. Hartmut Rosa, *Alienation and Acceleration: Towards a Critical Theory of Late-modern Temporality*, Aarhus University Press, Άαρχους 2010 (ελλ. έκδ. Hartmut Rosa, *Επιτάχυνση και αλλοτρίωση: Για μια Κριτική Θεωρία της χρονικότητας στην ύστερη νεωτερικότητα*, Πλήθος, Αθήνα 2010, σελ. 134-5).

4. Η προσέγγιση της νεωτερικότητας και της κουλτούρας απασχολεί το ελληνικό ακαδημαϊκό κοινό ήδη από τη δεκαετία του 1980. Ενδεικτικά, βλ. το έργο του Νίκου Δεμερτζή *Κουλτούρα, Νεωτερικότητα, Πολιτική Κουλτούρα*,

κριτικής που μπορεί (και πρέπει) να ασκηθεί στις αντιθεωρητικές έξεις που καλλιεργεί το νεοφιλελεύθερης έμπνευσης ανταγωνιστικό πανεπιστήμιο του 21ου αιώνα, υπάρχει κάτι το δυναμικό και ίσως ζωογόνο σε αυτήν την αδυναμία σύζευξης προσφοράς και ζήτησης: αφ' ης στιγμής άρχισε να κατακάθεται η σκόνη του τέλους των ιδεολογιών και του *post-histoire* που τόσο ηχηρά αναγγέλθηκε στα τέλη του προηγούμενου αιώνα, δημιουργήθηκαν και οι προϋποθέσεις για μια διαλεκτική υπέρβαση τόσο της ουσιοκρατικής θεωρητικής σκέψης της πρώιμης και κλασικής νεωτερικότητας (υπερβολική έμφαση στην υπόσχεση για σταθερότητα και προβλεψιμότητα) όσο και της αποδομητικής σκέψης της ύστερης νεωτερικότητας (υπερβολική έμφαση στην ασυνέχεια και την ενδεχομενικότητα).

Ερχόμαστε έτσι στον δεύτερο σύμμαχο της σύγχρονης κοινωνιολογικής σκέψης, την κριτική ανάλυση, την οποία ο Ρέκβιτς τοποθετεί σε έναν ενδιάμεσο χώρο μεταξύ της λεγόμενης παραδοσιακής θεωρίας (που φαντάζεται τον εαυτό της απόλυτα διαχωρισμένο από το αντικείμενό της) και της κριτικής θεωρίας (που αναστοχάζεται πάνω στη δική της τοποθέτηση μέσα στον κόσμο).⁵ Σε αυτόν τον χώρο,

Παπαζήσης, Αθήνα 1984. Από τα πιο πρόσφατα έργα, ξεχωρίζει το βραβευμένο με το Κρατικό Λογοτεχνικό Βραβείο 2022 (κατηγορία Δοκιμίου – Κριτικής) έργο του Παναγή Παναγιωτόπουλου *Περιπέτειες της μεσαίας τάξης. Κοινωνιολογικές καταγραφές στην Ελλάδα της ύστερης μεταπολίτευσης*, Επίκεντρο, Αθήνα 2022. Προς επίρρωση όσων γράφονται εδώ, αλλά με την εστία του προβληματισμού να επικεντρώνεται στη θεώρηση της μεσαίας τάξης, ο συγγραφέας αναφέρει στα προλεγόμενα: «Τώρα που, όπως και σε όλον σχεδόν τον παλιό “Πρώτο κόσμο”, μειώνεται τόσο το κοινωνιολογικό εύρος όσο και η εσωτερική συνοχή της μεσαίας τάξης, φαίνεται ότι μπορεί επιτέλους να αρχίσει να γράφεται η ιστορία της».

5. Μια πιο ενημερωμένη διάκριση είναι αυτή που εισάγει ο Λικ Μπολτανσκι μεταξύ της *εξωτερικής κριτικής των θεωρητικών* της «κριτικής κοινωνιολογίας» και της *εσωτερικής κριτικής* της «κοινωνιολογίας της κριτικής», που εξετάζει τις μορφές κριτικής τις οποίες οικειοποιούνται οι πραγματικοί άνθρωποι στον κοινωνικό κόσμο. Βλ. Luc Boltanski, *On Critique: A Sociology of Emancipation*, Polity Press, Κέμπριτζ 2011. Επίσης, Reckwitz, Rosa, *Late Modernity in Crisis*, σελ. 80-81.

δεν επιδιώκεται κάποιου είδους έλεγχος πρακτικών, διαδικασιών και δομών με βάση καθορισμένες φιλοσοφικές αρχές. Στόχος είναι η παρατήρηση των δυνατοτήτων και των συνεπειών της δράσης με τα προσήκοντα αναλυτικά εργαλεία. Το πλέον κρίσιμο εργαλείο εδώ είναι η διαλεκτική την οποία ο συγγραφέας του *Τέλους των Ψευδαισθήσεων* εφαρμόζει σε δύο επίπεδα: Πρώτον, στο επίπεδο της οριοθέτησης και ιστορικοποίησης της (υστερο)νεωτερικής κοινωνίας και δεύτερον στο επίπεδο της ανάλυσης των εσωτερικών της αντιφάσεων. Όπως θα παρατηρήσει ο/η αναγνώστης-τρια του βιβλίου, η κριτική του συγγραφέα στα αδιέξοδα του πολιτισμικού-γνώσιακού καπιταλισμού όχι μόνο δεν αναιρεί τις δυνατότητες που υπάρχουν για υπέρβασή τους, αλλά πολλές φορές αυτά τα αδιέξοδα περιγράφονται εναργώς ως δυναμικές προϋποθέσεις αυτής της υπέρβασης, η οποία, κατά τα άλλα, είναι οτιδήποτε άλλο εκτός από δεδομένη.

Ως προς την οριοθέτηση της νεωτερικότητας, ο συγγραφέας παίρνει σαφείς αποστάσεις από τη λίγο-πολύ γραμμική σύλληψή της ως διαδικασίας εκσυγχρονισμού που ολοκληρώνεται με την επικράτηση του ορθού λόγου. Αντιθέτως, βλέπει τη νεωτερικότητα και τις διαδοχικές μορφές της, από την πρώτη (bourgeois) μέχρι την ύστερη (late modernity), πρωτίστως ως κοινωνία που αφενός έχει πάψει να θεωρεί τον κοινωνικό κόσμο ως φυσικό, προκαθορισμένο και αιώνιο, αφετέρου αναγνωρίζει τις εσωτερικές της αντιφάσεις. Στον δυτικό κόσμο, την Ευρώπη και τις ΗΠΑ, από τα μέσα περίπου του 18ου αιώνα μέχρι τις μέρες μας, η νεωτερικότητα πήρε τις πιο χαρακτηριστικές της μορφές, χωρίς ποτέ ωστόσο αυτές οι μορφές να είναι «καθαρές»: Η εμφάνιση στην ιδέα της προόδου και ο ηθικός προσανατολισμός προς τον ατομικιστικό ορθολογισμό συνυπήρχαν από την αρχή με την κριτική τους, όπως εκφράστηκε κατεξοχήν στο κίνημα του ρομαντισμού.⁶

6. Reckwitz, Rosa, *Late Modernity in Crisis*, σελ. 59-62. Φυσικά, ούτε ο ρομαντισμός, όπως ξετυλίγεται από τα μέσα του 18ου αιώνα και καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, είναι ομοιόμορφος, παρά τις όποιες συνέχειες ως προς τα δομικά του στοιχεία, δηλαδή τις «γραμματικές της ταυτότητας» και τα

Οι αντιφάσεις, η απουσία καθαρών μορφών (η νεωτερικότητα δεν είναι μία, αλλά πολλές, όπως θα συνομολογούσε ο συγγραφέας), οι αμφισημίες, τα υβρίδια, ακόμα και οι απροσδιοριστίες, οι παλινδρομήσεις και οι ασυνέχειες που ανακλύπτουν καθώς παρατηρούμε πρακτικές, διαδικασίες και δομές των νεωτερικών κοινωνιών κάθε άλλο παρά αποθαρρύνουν τον Γερμανό κοινωνιολόγο στην αναζήτηση της ειδοποιού διαφοράς μεταξύ των ιστορικών εποχών που μελετά. Και αυτή δεν είναι άλλη από την κοινωνική λογική που διέπει την κάθε εποχή. Στο προηγούμενο βιβλίο του με τίτλο *The Society of Singularities*, ο Ρέκβιτς εξηγεί εναργώς ποια είναι η κοινωνική λογική της ύστερης νεωτερικότητας σε σχέση με τη λογική της βιομηχανικής ή κλασικής νεωτερικότητας. Αντίστοιχα, στο *Τέλος των Ψευδαισθήσεων* ο Ρέκβιτς παρουσιάζει την ειδοποιό διαφορά μεταξύ του παραδείγματος της ρύθμισης που εδραιώθηκε μεταπολεμικά και του παραδείγματος του απερτιστικού φιλελευθερισμού που επικρατεί από τη δεκαετία του 1980 και εφεξής. Η υποδειγματική αναλυτική στρατηγική του συγγραφέα των δύο βιβλίων, η σπάνια συνθετική του ικανότητα, η διαλεκτική και σχεσιακή προσέγγισή του, η σαφήνεια της γλώσσας που χρησιμοποιεί και η πρωτοτυπία της σκέψης του μας επιτρέπουν να ξαναδούμε με φρέσκια ματιά την πρώτη ύλη του κοινωνιολογικού

ερμηνευτικά σχήματα που προωθεί προγραμματικά. Η θεωρητική κοινωνιολογική εργασία είναι σε θέση ωστόσο να καταδείξει πώς αυτά τα στοιχεία του ρομαντισμού συναρθρώνονται στη (σχετικά) μακρά διάρκεια, τόσο με πρακτικές κοινωνικής περιχαράκωσης (social closure) όσο και με νεωτερικές πρακτικές ενσωμάτωσης (embeddedness), όπως η επέκταση της εκπαίδευσης. Βλ. σχετικά Christian Karner, *Nationalism Revisited: Austrian Social Closure from Romanticism to the Digital Age*, Berghahn, Νέα Υόρκη, Οξφόρδη 2020. Συμβατή με την ανάγνωση του (νεο)εθνικισμού ως (μετα)νεωτερικού φαινομένου από τον Κάρνερ είναι η διαπίστωση του Ρέκβιτς ότι τόσο η ατομικιστική κουλτούρα των ωφελημένων της παγκοσμιοποίησης όσο και το ανεστραμμένο της είδωλο, δηλαδή η ουσιοκρατική, κοινοτιστική κουλτούρα, μοιράζονται με τον ρομαντισμό τη θετική σημασιοδότηση του ιδιαίτερου και του μοναδικού (βλ. κεφάλαιο 1 του παρόντος).

στοχασμού, που δεν είναι άλλη από τις επάλληλες και συνεχείς κρίσεις των κοινωνιών μας.

Σε κάθε ένα από τα πέντε κεφάλαια του βιβλίου, οι ευρετικές κατηγορίες που άλλοτε παίρνουν τη μορφή διαλεκτικού δίπολου (π.χ. Πολιτισμικοποίηση I και Πολιτισμικοποίηση II στο κεφάλαιο 1) και άλλοτε πιο σύνθετων εννοιολογήσεων (π.χ. οι διαδοχικές κρίσεις του παραδείγματος της ρύθμισης και του παραδείγματος της δυναμικοποίησης και οι πεπερασμένες απαντήσεις που δόθηκαν στο κοινωνικοοικονομικό και πολιτισμικό επίπεδο) δομούνται ευέλικτα μεν, στέρεα και διαλεκτικά δε. Για παράδειγμα, το καθεστώς Πολιτισμικοποίησης I, όπως αποκαλεί ο συγγραφέας την κοσμοπολίτικη κατανόηση της κουλτούρας που είναι διαρκώς στραμμένη προς την αυτοπραγμάτωση του ατόμου, δημιουργεί μια δυναμική και απρόβλεπτη αγορά πολιτισμικών αγαθών που ανταγωνίζονται μεταξύ τους με κριτήριο την ορατότητα, την ελκυστικότητα, τον βαθμό εξευγενισμού, αλλά και με κριτήριο τη δυνατότητά τους να *πουν μια ιστορία* και μάλιστα μοναδική. Ένα λαϊκό μουσικό όργανο, τα τιμαλφή μιας οικογενειακής κληρονομιάς που χάνεται στα βάθη του χρόνου, μια σειρά στο Netflix παύουν πια να αξιολογούνται στο πλαίσιο «υψηλή κουλτούρα versus λαϊκή κουλτούρα», το οικείο και το ξένο διαπλέκονται, οι συνδυασμοί στις ροές αγαθών, ιδεών και ανθρώπων απελευθερώνονται. Και όμως, την ίδια στιγμή, αυτή η υπερκουλτούρα που τείνει να επικρατήσει σε όλες τις υστερονεωτερικές κοινωνίες είναι εξαιρετικά ασύμμετρη ως προς τα οφέλη της: η μορφωμένη μεσαία τάξη την ιδιοποιείται προνομιακά, ενώ αντίστοιχα αναδύονται σφαίρες και χώροι προνομιακής ιδιοποίησης, όπως οι παγκοσμιοποιημένες μητροπόλεις, οι cool γειτονιές, μα και τα καλά σχολεία, τα ανταγωνιστικά πανεπιστήμια κ.ο.κ. Η ροπή της υπερκουλτούρας να οξύνει διαρκώς τον ανταγωνισμό στον κοινωνικό χώρο τροφοδοτεί τις αντιστάσεις που σήμερα προέρχονται από το καθεστώς Πολιτισμικοποίησης II, δηλαδή από μια ουσιοκρατία που αποθεώνει την ομοιογένεια της κοινότητας και τείνει διαρκώς προς την κατάργηση των διαφορών μεταξύ των ατόμων (ο θρησκευτικός

φονταμενταλισμός όπως και ο εθνικισμός μπορούν να ιδωθούν υπό αυτό το πρίσμα).

Υψηλής προστιθέμενης γνωστικής αξίας και ταυτόχρονα αποτελεσμα μιας σχεσιακής και δυναμικής θεωρητικής σύλληψης της υστερονεωτερικής κοινωνίας είναι το σχήμα της μίνιμαλ κοινωνικής δομής που προτείνει ο Ρέκβιτς στο Κεφάλαιο 2. Παρότι αφηρημένο (αρκούντως απλό, αρκούντως διαφοροποιημένο, κατά τη διατύπωση του συγγραφέα), το μοντέλο αυτό σκιαγραφεί ικανοποιητικά τις νέες ταξικές διαιρέσεις στο πλαίσιο του πολιτισμικού-γνωσιακού καπιταλισμού, καθώς και τη διασταύρωσή τους με άλλους μηχανισμούς κοινωνικής διαφοροποίησης, όπως το φύλο, το μεταναστευτικό υπόβαθρο, η αστικότητα, αλλά και οι κοινωνικοπολιτισμικές ομαδώσεις στο εσωτερικό των «μεγάλων» κοινωνικών τάξεων. Στον πυρήνα των πολώσεων και των εντάσεων που χαρακτηρίζουν τον πολιτισμικό-γνωσιακό καπιταλισμό ο Ρέκβιτς τοποθετεί χωρίς υπεκφυγές τον ταξικό ανταγωνισμό, τονίζοντας με έμφαση ένα βασικό συμπέρασμα σημαντικών μελετών πάνω στις σύγχρονες ανισότητες: οξύνονται ανησυχητικά στο εσωτερικό των δυτικών κοινωνιών (Μιλάνοβιτς).

Με βάση μια πραξεολογική θεώρηση της συγκρότησης κοινωνικών τάξεων (και συνολικά του κοινωνικού), την καταγωγή της οποίας ο/η αναγνώστης-τρια θα πρέπει να αναζητήσει σε άλλα κείμενα του Γερμανού θεωρητικού,⁷ οι τάξεις ορίζονται ως ετερογενείς ομάδες ατόμων των οποίων οι ομοιότητες πηγάζουν από ένα σύνολο πρακτικών που σχετίζονται με συγκεκριμένες μορφές εργασίας, αλλά και με συγκεκριμένες μορφές τρόπου ζωής (πρακτικές κατανάλωσης, χρονικότητες, έμφυλοι ρόλοι και οικογενειακή ζωή, γεωγραφικοί περιορισμοί, εκπαίδευση και ανατροφή, συμμετοχή στα κοινωνικά μέσα δικτύωσης και, τέλος, πολιτικοί προσανατολισμοί).⁸

7. A. Reckwitz (2002). «Toward a Theory of Social Practices: A Development in Culturalist Theorizing», *European Journal of Social Theory* 5(2): 243-263.

8. Βλ. επίσης Andreas Reckwitz, *The Society of Singularities*, μτφ. Valentine A. Pakis, Polity Press, Κέμπριτζ 2020, σελ. 199-207.

Παρότι η κατηγορική, σχεσιακή και σκοπίμως μίνιμαλ ταξική θεώρηση του Ρέκβιτς δεν έχει (ούτε διατείνεται ότι έχει) τη θεωρητική εκλέπτυνση ή την εμπειρική θεμελίωση που διακρίνει κορυφαίους μελετητές της κοινωνικής διαστρωμάτωσης του 20ού αιώνα, όπως ο Πιερ Μπουρντιέ,⁹ συνιστά ωστόσο μια αναζωογονητική μεταστρουκτουραλιστική συμβολή στον τρόπο με τον οποίο μπορούμε να μιλήσουμε για τις τάξεις στον 21ο αιώνα. Η πολύ ισχυρή μεταφορά του κυκλικού ανελκυστήρα (Paternoster), την οποία χρησιμοποιεί ο συγγραφέας για να περιγράψει τη δυναμική των σχέσεων μεταξύ των τεσσάρων τάξεων (ανώτερη, νέα μεσαία, παλαιά μεσαία, επισφαλής τάξη), συνδυάζεται με μια επεξεργασμένη και βιβλιογραφικά ενημερωμένη ιστορική πλαίσισωση, που τελικά καθιστά δυνατό ένα πολύτιμο «μεταφραστικό» εγχείρημα: τη «μετάφραση» των ταξικών σχέσεων της βιομηχανικής νεωτερικότητας σε μια γλώσσα που βοηθά στην κατανόηση κρίσιμων μετασχηματισμών, όπως η μεταβιομηχανοποίηση, η επέκταση της εκπαίδευσης και οι αξιακές μετατοπίσεις στην κατεύθυνση της αυτοπραγμάτωσης και της πολιτισμικής φιλελευθεροποίησης.

Οι πολύ πειστικά αποτυπωμένες διαφορές των τρόπων ζωής μεταξύ της νέας μεσαίας τάξης και των υπολοίπων συνδέονται με (χωρίς να ανάγονται σε) μετασχηματισμούς του σύγχρονου καπιταλισμού, ενός ακραίου καπιταλισμού με βασικό χαρακτηριστικό την *οικονομοποίηση του κοινωνικού* (βλ. κεφάλαιο 3). Η κριτική ανάλυση που επιστρατεύεται και εδώ δίνει δύο εξαιρετικά σημαντικές δυνατότητες: Πρώτον, να εντάξουμε στο ερμηνευτικό σχήμα του πολιτισμικού-γνωσιακού καπιταλισμού οικονομικές, πολιτικές, τε-

9. Τα ίχνη της ταξικής ανάλυσης του Γάλλου ανθρωπολόγου είναι ευδιάκριτα στο ταξικό σχήμα που προτείνει ο Ρέκβιτς, ειδικότερα σε ό,τι αφορά την τοποθέτηση των τάξεων στον κοινωνικό χώρο που συγκροτείται από τα δύο διαφορετικά είδη κεφαλαίου (οικονομικό και πολιτισμικό). Ενδεικτικά, για τη συγκρότηση των ταξικών ομάδσεων στον Μπουρντιέ, βλ. Pierre Bourdieu, «What makes a social class? On the theoretical and practical existence of groups», *Berkeley Journal of Sociology* (1987), 32: 1-17.

χνολογικές και πολιτισμικές διαδικασίες που παραμένουν ωστόσο διακριτές και μη αναγώγιμες, όπως ο νεοφιλελευθερισμός, η χρηματοπιστικοποίηση, η παγκοσμιοποίηση, η καταναλωτική επανάσταση ή η επανάσταση του διαδικτύου. Δεύτερον, να στοχασθούμε όχι μόνο πάνω στις ασυνέχειες και τις ρήξεις, που όπως είπαμε αποτελούν την πρώτη ύλη του κοινωνιολόγου, αλλά και πάνω στις συνέχειες μεταξύ εποχών που διέπονται από διακριτές κοινωνικές λογικές.

Τέλος, μια θεωρία της νεωτερικής (ή καλύτερα υστερονεωτερικής) κοινωνίας που προγραμματικά θέτει το καθήκον μιας εργασίας προς το οικουμενικό (*doing universality*) δεν θα μπορούσε παρά να επιχειρήσει να ρίξει γέφυρες προς την όχθη της υποκειμενικότητας και του εαυτού.¹⁰ Και εδώ ο/η αναγνώστης-τρια θα απολαύσει το διαλεκτικό ιδίωμα του Γερμανού κοινωνιολόγου, που ξεκινά με την ανάδειξη της σημασίας των συναισθημάτων και των συγκινήσεων στο πλαίσιο μιας χωρίς προηγούμενο ευαισθητοποίησης των υστερονεωτερικών κοινωνιών γύρω από την αυταξία της ευχαρίστησης, της βιωμένης εμπειρίας, της πληρότητας, ή, για να παραπέμψουμε σε έναν άλλο Γερμανό κοινωνιολόγο με τον οποίο ο Ρέκβιτς είναι σε ανοικτό διάλογο, του συντονισμού.¹¹ Στη συνέχεια όμως, και χωρίς να εκμηδενίζεται η πρόοδος που έχουν διαγράψει οι κοινωνίες μας ως προς όλα τα παραπάνω, η εστία της ανάλυσης μετατοπίζεται στις αθέλητες συνέπειες της κουλτούρας της αυτοπραγμάτωσης, δηλαδή στη ματαιώση, το άγχος και τον θυμό που φέρνει η συνειδητοποίηση της απόστασης μεταξύ προσδοκιών και πραγματικότητας. Η παραι-

10. Η μεταφορά της γέφυρας την οποία χρησιμοποιώ εδώ δεν είναι τυχαία. Η υπέρβαση της γνωστής διαφοράς μεταξύ αντικειμενικής δομής και υποκειμένου καταλήγει συχνά να κάνει κακό και στα δύο, ενώ αντίθετα η αναγνώριση όσων χωρίζουν τις δύο πλευρές μπορεί να γίνει προϋπόθεση για μια παραγωγική συνομιλία μεταξύ διαφορετικών παραδειγμάτων. Βλ. Nikos Mouzelis, *Modern and Postmodern Social Theorizing: Bridging the Divide*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2008.

11. Hartmut Rosa, *Resonance: A Sociology of Our Relationship to the World*, μτφ. James Wagner, Polity Press, Κέμπριτζ 2019.

νεση του συγγραφέα να μάθουμε από την ψυχανάλυση τη σημασία να αντέχουμε το αμφίσημο, το διφορούμενο και το μη ελέγξιμο¹² κλείνει με τον πιο παραγωγικό τρόπο το σχετικό κεφάλαιο, διευρύνοντας για άλλη μια φορά τον κοινωνιολογικό στοχασμό, με απρόσμενο τρόπο.

Γενικά, διαβάζοντας το σύνολο του βιβλίου, αλλά και επιμέρους ενότητες, ή κεφάλαια, όπως το τελευταίο, θα λέγαμε ότι ο Αντρέας Ρέκβιτς είναι ένας εξέχων θεωρητικός για τους λόγους που ήδη εκτέθηκαν, αλλά και για έναν ακόμα, εξίσου σημαντικό: πρόκειται για έναν κοινωνιολόγο ο οποίος, μεταβολίζοντας τις καλύτερες θεωρητικές παραδόσεις της χώρας του (από τον Μαρξ και τον Βέμπερ μέχρι την κριτική θεωρία και τους συνεχιστές της), αναλαμβάνει την ευθύνη να τοποθετείται χωρίς υπεκφυγές ως προς τον αξιακό του προσανατολισμό, να διατυπώνει στρατηγικές απέναντι στα διλήμματα που γεννά η ύστερη νεωτερικότητα και να απαντά σε αυτά με έναν διαλογικό τρόπο που αναγνωρίζει την ενδεχομενικότητα των πραγμάτων, χωρίς να υποτάσσεται σε αυτήν.

Οι παραπάνω αρετές, σε συνδυασμό με την ευαισθησία, τον επαγγελματισμό και την κοινωνιολογική φαντασία της μεταφράστριας Ευαγγελίας Τόμπορη, προδιαγράφουν τη χρησιμότητα αυτής της έκδοσης, για διαφορετικά αναγνωστικά κοινά. Οι φοιτητές και οι φοιτήτριες των κοινωνικών επιστημών μπορούν να αξιοποιήσουν το συγκεκριμένο έργο για να οργανώσουν με έναν δημιουργικό τρόπο τη θεωρητική συζήτηση σχετικά με «βαριές» μεταβλητές, όπως η κουλτούρα, η μεταβιομηχανοποίηση, η κοινωνική τάξη, ο καπιταλισμός, τα συναισθήματα κ.ά. Όπως ισχύει για κάθε καλή θεωρία, το ανά χείρας βιβλίο μπορεί να γίνει ένας πολύ καλός σύμβουλος της εμπειρικά προσανατολισμένης κοινωνικής και πολιτικής έρευνας

12. Εδώ ακριβώς εντοπίζουμε άλλη μία πτυχή της γόνιμης και εξαιρετικά καίριας για τη σύγχρονη κοινωνιολογία αλληλεπίδρασης μεταξύ Ρέκβιτς και Ρόζα. Βλ. Hartmut Rosa, *The Uncontrollability of the World*, Polity Press, Κέμπριτζ 2020.

και υπό αυτήν την έννοια μπορεί να φανεί ιδιαίτερα χρήσιμο στην εγχώρια ερευνητική κοινότητα. Και φυσικά, η ανάγνωση του κειμένου που ακολουθεί μπορεί να ικανοποιήσει τη διανοητική περιέργεια του/της μη ειδικού, αλλά και κάτι παραπάνω· όντας σε σχετική απόσταση από την ελληνική κρίση της προηγούμενης δεκαετίας και βιώνοντας ταυτόχρονα νέες εμπειρίες που φέρνουν και πάλι κοντά το ανοίκειο που υπάρχει εντός μας με το απειλητικό, το καταστροφικό και το τερατώδες που βρίσκουμε/κατασκευάζουμε εκεί έξω, σήμερα, περισσότερο από ό,τι χθες, έχουμε ανάγκη έναν ανανεούμενο συλλογικό αναστοχασμό. Έχουμε ανάγκη την επιστήμη, που, κρινόμενη η ίδια, επιστρέφει στην κοινωνία τις κρίσεις της, ως απαντήσεις επαρκώς ανοικτές μα και επαρκώς στέρεες. Την κοινωνιολογία ως επιστήμη των κρίσεων.

Διαβάζοντας το *Τέλος των Ψευδαισθήσεων*, θεωρώ ότι έχουμε να μάθουμε πολλά για τον σύγχρονο κόσμο, τη δική μας χώρα, τις δικές μας ψευδαισθήσεις, αλλά και τις δικές μας δυνατότητες να εργαστούμε με ορίζοντα το οικουμενικό.

Γιώργος Μπιθουμήτρης,
ερευνητής, Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών,
Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών